

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1920-ТІ РОКИ

Аналізуються основні особливості соціальної стратифікації містечкових євреїв в період НЕПу. Розкриваються причини змін у соціальній структурі єврейського населення містечок Правобережної України.

Ключові слова: єврейське містечко, соціальна група, «позбавленці».

Анализируются основные особенности социальной стратификации местечковых евреев Правобережной Украины в период НЭПа. Раскрываются причины изменений в социальной структуре еврейского населения местечек.

Ключевые слова: еврейское местечко, социальная группа, «лишенцы».

Basic peculiarities of social stratification of Jews in Right-bank Ukraine shtetls during NEP period are analyzed. The reasons of changes in social structure of Jewish population of shtetls are revealed.

Key words: Jewish shtetl, social group, nonvoters.

У сучасній українській історіографії з'явилася значна кількість праць, присвячених дослідженню економічного становища єврейської спільноти України у 20-ті роки минулого століття [1; 2; 3]. Проте дослідники тільки починають звертатися до вивчення змін у соціальній стратифікації населення містечок, які відбулися в них у ході встановлення радянської влади. Суттєве значення для об'єктивного вивчення життя єврейського населення містечок Правобережної України набуває всебічне розкриття діяльності населення містечок в умовах домінування товарно-ринкових відносин НЕПу.

У містечках єврейське населення становило доволі складну соціальну структуру через протилежні соціальні процеси, що відбувалися з 1897 до 1926 р. У згаданий період частка євреїв, задіяна у традиційних для містечка сферах зайнятості, невпинно скорочувалася. Однак при скороченні абсолютного числа осіб, зайнятих у кустарно-ремісничій та фабрично-заводській промисловості, питома вага загальної маси самодіяльного населення збільшилася. В той же час із загальної кількості євреїв лише 34,6 % самостійно організовували свою діяльність. Представники саме цієї частини населення більше виїжджали з містечка через перетворення економіки доби «військового комунізму». Як наслідок, в другій половині 20-х років на одного «самодіяльного» єврея припадало 1,9 осіб «несамодіяльних» [1, с. 214].

Показник частки осіб найманої праці у містечках суттєво залежав і від регіону, в якому вони проживали. Так, на індустріалізованій Київщині він

був вищим, а на сільськогосподарській Вінниччині – набагато нижчим, тобто економіка містечок слідувала загальним тенденціям, домінуючим на оточуючій території.

На початку 1920-х рр. основними у кількісному відношенні соціальними групами єврейського населення у містечках продовжували залишатися кустарі, ремісники, дрібні торговці, хоч відбувалися і суттєві зміни у їх кількості та співвідношенні. У той же час почали з'являтися нові соціальні групи. До того ж соціальний склад містечок різнився відповідно до розташування та специфіки того чи іншого регіону. Так, у Кам'янецькій окрузі 82 % містечкових євреїв складали торговці, 5 % – бідні кустарі, 2 % – заможні елементи. Натомість у Шепетівській окрузі – 35,4 % – торговці, 26,1 % – бідні кустарі, 17,4 % – члени різних спілок, 19,6 % – біднота і люди без визначених професій і 1,5 % – займалися сільським господарством. Серед єврейського населення Проскурівської округи 30 % займалися кустарництвом та ремісництвом, 25 % – торгівлею, 20 % – жили з постійної та сезонної праці по найму, 20 % становило декласоване населення без визначених професій і 5 % займалися хліборобством [2, с. 23].

Перш ніж вивчати соціальний склад єврейського населення містечок, треба згадати про велику його частину – «позбавленців». Згідно Конституції СРСР, прийнятій у грудні 1922 р., громадянські права надавалися лише представникам привілейованих класів – робітникам та селянам. Відмова у багатьох правах всім релігійним функціонерам, власникам

землі, торговцям, посередникам, особам, які використовували найману працю, і людям без певних занять привела до того, що більша частина євреїв опинилася без прав у новому суспільстві.

Населення, позбавлене виборчого права, складало майже половину у кожному населеному пункті. Наприклад, у 1927 р. у Лабунській раді Полонського району з 806 осіб єврейської національності 347 було позбавлено участі у виборах. В Остропільській єврейській раді з 1 335 осіб було лише 404 представника єврейського етносу, що мали виборчі права, а на 340 особах було поставлено штамп «позбавленців». На середину 1920-х рр. у Теофіпольській єврейській раді проживало 1347 чоловік, з яких виборці склали 375 осіб, 447 були позбавлені виборчого права [1, с. 238]. У Кам'янецькій окрузі до районних з'їздів рад не було обрано жодного єврея [8, с. 9]. У сільських радах євреїв також майже не було. Наприклад, по Шепетівській окрузі їх відсоток складав менше 1 %, по Славутській – 15 % [9, с. 23–27].

Населення краю у багатьох випадках позбавлялось прав у виборах до міських та селищних рад, що проводились починаючи з 1925-1926 рр. Так, у 1926 році з 479 євреїв містечка Базалія 147 мали виборче право, а 107 осіб були його позбавлені. У 1930 р. з 585 євреїв Пиляви Проскурівської округи 95 були позбавлені права голосу євреї-трударі, які займалися різними промислами. Взагалі, у містечку діяло багато єврейських кустарних артілей: неводо'язальна (56 осіб), шкіряна (10), котушкова (4), бондарна (6). Кустарі-одинаки працювали на обробці шкіри (6 чоловік), закрійниками (8), столярами (4), котушечниками (3), кожущниками, бляхарниками, малярами, ковалями, чоботарями (по 2 особи). Проте саме ці категорії населення і склали категорію «позбавленців» [1, с. 295].

Було підраховано, що на час проведення виборів 1926-1927 років офіційна кількість «позбавленців» по 7 містах Поділля становила в середньому 15,4 % від взятого на облік виборчими комітетами населення. У селищах міського типу кількість офіційних позбавленців в середньому зупинилася на позначці 33,6 % взятого на облік населення. Однак, фактично, від виборів було усунуто 1,2 % міського і 64,4 % сільського (колишнього містечкового) населення [1, с. 296]. Загалом, у 1928-1929 рр. статус «позбавленців» на Правобережній Україні носили більше третини містечкових євреїв виборчого віку, а це, у свою чергу, означало, що вони позбавлялися й права брати участь у економічному житті містечок.

У цілому можна визначити такі основні тенденції та зміни, що сталися у соціальній стратифікації містечкового єврейства. У дореволюційному містечку традиційна соціальна група – кустарі – складала більше третини євреїв. У кустарно-ремісничому виробництві переважно були зайняті чоловіки: за даними по Проскурівській окрузі, на 100 самодіяльних кустарів припадало лише 24 жінки [4, с. 17]. У 1920-х рр. кількість представників цієї

професії у містечках зменшилась більш як на третину. Незважаючи на те, що більшовики погодилися визнати їх статус лише в разі об'єднання в кооперативні артілі, на середину 1920-х рр. більше половини кустарів все ж продовжували лишатися одноосібниками. Проте у великих міських індустріально розвинутих поселеннях, які мали перспективи для подальшого розвитку кустарно-ремісничої промисловості, в кінці 20-х років кустарно-ремісничка промисловість залишається найбільш концентрованою: Проскурів – 23,9 %, Меджибіж – 19,2 %, Летичів – 8,9 %, Деражня – 6,5 % [4, с. 26].

На середину 1920-х рр. відсоток єврейського населення містечок, зайнятого у торгівлі, становив лише 15,4 %. Так, у містечках Копайгород, Волочиск, Купель більшість працездатного населення склали саме дрібні торговці [5, с. 62]. Однак у закритих політ-економічних оглядах ОДПУ збереглися свідчення про важкий матеріальний стан саме цієї «дрібнобуржуазної», в трактуванні радянської влади, соціальної верстви [6, с. 110; 7, с. 146]. Із згоранням непу на початок 1930-х рр. у містечках залишився вкрай незначний відсоток торговців, а їх торговельний капітал був мізерним. Однак цю групу утворювали ті, у кого були патенти на торгівлю і хто зміг вижити під тиском податків та державної торгівлі. Проте багато представників цієї групи, незважаючи на загрозу репресій, продовжували займатися торгово-посередницькою діяльністю нелегально. Характерно, що більшу частину цієї групи склали так звані «доларники»: люди, які отримували допомогу від родичів в Америці.

Натомість суттєво зросла кількість єврейського робітництва. Група робітників, які були зайняті у фабрично-заводській промисловості, на початок 30-х років збільшилася майже на 14 % [1, с. 218]. Дані про національний та соціальний склад населення Кам'янецької округи дозволяють з'ясувати, що значна його кількість працювала на містечкових цукроварнях, пекарнях, броварнях, швейних фабриках, у будівельній сфері, а також у лікарнях, аптечних пунктах [8, с. 60]. В цілому до групи робітників і службовців тут належало біля 20 % містечкового працездатного населення. На долю перших припадало 10,4 %. Проте основна маса робітників, майже 40 %, була некваліфікована [1, с. 216], адже вчитися їм було ніде. Інколи вони ще просто не встигли здобути кваліфікацію у обраній професії, оскільки вона не відносилася до традиційно єврейського роду занять.

Іншою особливістю єврейського робітництва, поряд із розпорошеністю та нестабільністю працевлаштування, була сезонність їх праці. Це стосувалося, в першу чергу, робітників-будівельників, робітників на цукрових заводах, на заводах по переробці фруктів та овочів. Варто при цьому зазначити, що багато містечкових робітників займалися своїми городами та утримували домашню худобу. Тому складно говорити про формування

робітничого класу у містечку та його помітну роль у соціальній структурі та економіці містечка.

У силу цього, на початок 1930-х рр. питома вага євреїв-службовців перевищувала питому вагу робітників. Станом на 1926 р., службовці й люди вільних професій становили 14,9 % [10, с. 21]. Бути службовцем у містечку було вигідно, оскільки це давало можливість обхідних шляхів самозабезпечення. Так, у Деражні голова промислової артілі призначив дружину касиром, а братів завідуючими майстернями, у Летичеві голова міської ради призначив свого брата головою артілі. Виходячи з цього стає очевидним, що євреї містечка прилаштовувалися до життя у нових умовах.

Євреї, які займалися землеробством, склали за різними оцінками від 10 % до 13 % від загальної кількості єврейського населення містечок. Це була група, яка протягом 20-х років суттєво збільшила своє значення як абсолютне, так і відносне, а кількість зайнятих у сільському господарстві євреїв зросла на 77,5 % [1, с. 218].

За рахунок різкого офіційного скорочення числа осіб, зайнятих у торгівлі, дрібній промисловості, кредитуванні, зросла група декласованих осіб, які не мали визначених занять та жили, як це кваліфікувала радянська влада, на «нетрудові доходи». Їх чисельність у містечках коливалася від 25 % до половини працездатного населення.

Щодо жіноцтва, то офіційно працевлаштованими були тільки 20 % жінок, решта, через відсутність робочих місць, були приречені на бездіяльність. У групу непрацевлаштованого містечкового населення входили й колишні кустарі та ремісники, безробітні, чи працюючі від випадку до випадку, особи, що існували за рахунок допомоги з-за кордону. Джерелами до існування незалучених до праці були прибутки від нелегальної діяльності, допомога з-за кордону, допомога по безробіттю, пенсії, навіть жебрацтво [1, с. 219].

Великою була частка дітей та підлітків. У Проскурівській окрузі вони склали 43,7 % населення [4, с. 10-11]. На 56,8 % збільшилась група пенсіонерів та утриманців, які стали такими через інвалідність та старість [1, с. 218].

Значну частину мешканців містечок становили безпритульні, вдови, сироти та інші особи з обмеженою працездатністю. Посильну допомогу їм надавали місцеві товариства допомоги та взаємодопомоги, 80% яких продовжували діяти у містечках Правобережної України [3, с. 81]. Саме на їх кошти утримувалися будинки для людей похилого віку, поліклініки, аптеки, дитячі садки. Проте через обмеженість коштів підтримати всіх знедолених ці товариства не змогли.

Але в умовах містечка існував один особливий момент: те, що багато євреїв не забули своєї старої

професії – торгівлі та посередництва. Офіційно вважаючись тепер колгоспниками, кустарями, службовцями торгівлі та промкооперації, частина з них знайшла можливим продовжувати займатися традиційними заняттями, хоча тепер це було дуже ризиковано. Поштовхом до цього часто було те, що їхні офіційні професії, які вони обрали намагаючись пристосуватися до нових умов життя, не завжди могли дати їм достатній заробіток. Це ставало приводом до повернення до «нелегальної» діяльності. До того ж існував об'єктивний попит на їх діяльність, оскільки вони заповнювали той вакуум в забезпеченні жителів містечка, що утворився з утвердженням радянської моделі економіки.

Таким чином, якщо розглянути реальне становище кожної з основних соціальних груп містечка, стає зрозуміло, що нерідко приналежність людини до однієї з соціальних груп була лише номінальною, а справжні заняття тієї чи іншої особи ніяк не співпадали з офіційними і часто були продовженням тих занять, що існували в колишньому містечку. Але тепер це йшло не від особливого становища євреїв, заборон, що торкалися лише їх, але зумовлювалося загальним станом радянської економіки, а отже економічною ситуацією у містечку.

У 1920-ті рр. відбулися великі зміни в соціальній стратифікації населення містечок. Історично євреї в Росії не могли займатися сільським господарством і, враховуючи нерозвиненість індустрії, залишалася можливість займатися лише лихварством, торгівлею та ремеслом. На ці професії як непродуктивні припав головний удар нової влади. Такі люди, навіть будучи бідними, завдяки їх професії вважалися «буржуазними елементами».

Перехід до НЕПу мав стабілізувати ситуацію у містечку, активно залучати населення до виробництва. Ідеальним варіантом розв'язання проблеми комуністичне керівництво вважало перехід євреїв до землеробської праці. Проте на кінець 1920-х рр. економічна ситуація містечок ще погіршилася. Населення не бажало займатися сільським господарством, а переважна більшість самодіяльного містечкового єврейства постійно переживало економічні негаразди.

Згорання НЕПу призвело до того, що в містечках єврейські одноосібники – ремісники та торгівці – були витіснені з своїх економічних позицій. Радянська влада намагалася вирішити питання про перспективи розвитку господарського життя євреїв, проте прийняті нею заходи вели до ще більшого загострення ситуації, оскільки, створивши, з одного боку, нові соціальні ролі, з іншого боку, вона перетворила колись працевлаштовану частину єврейського населення на декласований елемент, позбавлений прав та можливостей у новоствореній державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Слободенюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України. Наукове історико-етнологічне видання / П. Я. Слободенюк. – Вінниця : Тезис, 2000. – 409 с.
2. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ ст.) / Л. Л. Місінкевич / НАН України; Хмельницький ін-т регіонального управління та права. – К., 2001. – 254 с.

3. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ ст.) / Б. В. Чирко. – К. : Асоціація «Україна», 1995. – 215 с.
4. Матеріали до питання про вивчення містечкової проблеми Проскурівщини 10 червня 1928 р. (червень 1928 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України), ф. 1, оп. 20, спр. 2785, арк. 1-44.
5. Доповідь Проскурівського Окрвідділення ГПУ про політико-економічний стан Волочиського району на 10 лютого 1925 р. (25 лютого – 5 липня 1925 р.) // Державний архів Волинської області (Далі – ДАВО), ф.Р-925, оп. 8, спр. 55, арк. 62,67.
6. З щотижневого огляду політичного і економічного стану Подолії (25 лютого – 5 липня 1925 р.) // ДАВО, ф.Р-925, оп. 8, спр. 55, арк. 107, 110, 136.
7. Політично-економічний огляд по Копайгородському району (25 лютого – 5 липня 1925 р.) // ДАВО, ф.Р-925, оп. 8, спр. 55, арк. 146, 147, 153, 154.
8. Відомості про національний склад населення районів, про утворення сільрад нацменшин і списки населених пунктів, де проживає населення нацменшин (9 березня 1925 – 5 жовтня 1926 рр.) // Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО), ф.Р-653, оп. 2, спр. 29, арк. 9, 60.
9. Відомості про національний склад населення по селах округу, про кількість членів сільрад по національностях, про кількість жінок, працюючих сільрад, про кустарів (26 грудня 1924 – 18 жовтня 1925 рр.) // ДАХМО, ф.Р-3508, оп.1, спр.2, арк. 4, 5, 7, 12, 23, 27.
10. Андрійчук М. Єврейське містечко Волині: історична пам'ять та сучасність / М. Андрійчук // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць: Матеріали конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К. : Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. – С. 16–23.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю. В. Котляр, д.і.н., проф. О. П. Тригуб

© Крічкер Ольга Юхимівна, 2011

© Морозов Анатолій Георгійович, 2011

Стаття надійшла до редколегії 28 жовтня 2011 р.